

Ковчин Н. А., канд. пед. наук, ст. наук. співробітник
Інституту педагогіки НАПН України

Сучасний шкільний підручник як засіб формування психоемоційної сфери особистості учня

В сучасну епоху глобальних трансформаційних як суспільних так і екологічних, геополітичних змін учням загальноосвітніх шкіл, зокрема в середніх та старших класах, необхідна допомога для забезпечення їх успішної інтелектуальної і психологічної адаптації особистості в нових складних умовах. Особлива роль у реалізації цього завдання покладається на сучасний шкільний підручник. Він має створюватись з врахуванням всіх змін у суспільстві та світі в цілому, а також з врахуванням особливостей становлення психоемоційної сфери підлітків, старшокласників.

Проблеми створення нового покоління шкільних підручників досліджували багато учених (Бібік Н.М., Надтока О.Ф., Савченко О.Я., Топузов О.М., Пометун О.І. та ін.).

Проблема впливу шкільного підручника на процес становлення особистості учнів, їх психоемоційної сфери залишається досить актуальною і потребує поглибленого дослідження.

Новітній підручник має застосовувати певні стратегії формування нових знань: інтеріоризації, екстеріоризації, проблематизації і рефлексії. Рефлексія спрямована на пошук причин утруднень, помилок, у ході чого усвідомлюється, що використані спроби інтелектуальної діяльності або відповідають, або не відповідають рівню і характеру завдання, формується критичне ставлення до власних дій, засобів. Якщо усвідомлення ситуації – це розуміння ситуації, то рефлексія, навпаки, поділяє це ціле, здійснює аналіз ситуації, інформації відносно мети інтелектуальної діяльності.

Важливо визначити, чи достатньо включено рефлексивних завдань у підручнику, чи відповідає інтелектуальним можливостям учнів.

Підручник має реалізувати програму формування загальнонавчальних інтелектуальних умінь і навичок учнів за такими блоками:

I. Сприймання і осмислення інформації.

1. Аналіз і виділення головного. 2. Порівняння.

II. Узагальнення, систематизація, оцінка.

1. Узагальнення і систематизація. 2. Визначення понять, оцінка.

3. Конкретизація, 4. Доведення і спростування.

III. Творчі уміння.

Зміст підручника має сприяти також формуванню копінг-ресурсів особистості, які дають можливість учням впоратись із стресовими ситуаціями.

Стратегії, які людина використовує для подолання стресу, це копінг-стратегії, а основою для цього слугує особистісний досвід (особистісні ресурси або копінг-ресурси).

Копінг-ресурси поділяються на такі види:

- фізичні (тип темпераменту, здоров'я, витривалість тощо);
- психологічні (самооцінка, локус контролю, переконання тощо);
- соціальні (різні види соціальної підтримки, соціальні зв'язки).

Також поділяються копінг-ресурси на особистісні і середові. Головними копінг – ресурсам, які дають можливість людині впоратись із стресовими ситуаціями, є ресурси особистості:

- когнітивні копінг-ресурси – знання, спосіб мислення, уявлення, які дають можливість адекватно оцінювати вплив оточуючого середовища;
- «Я – концепція» – уявлення дитини про себе, самооцінка, саморегулювання; можна виділити: когнітивний «Я – образ», і емоційно-оціночний – відношення до себе, переживання, самооцінювання;
- інтернальний локус контролю – здатність і уміння контролювати своє життя і брати відповідальність за нього своїми силами, здібностями;
- екстернальний локус контролю: надія на зовнішні фактори, випадковість, везіння, містику, фатум, спадковість;

- соціальна компетентність;
- ціннісна мотиваційна структура особистості.

Когнітивні ресурси особистості – це, перш за все, накопичені певні знання та спосіб її мислення. Важливо враховувати, чи забезпечує зміст і структура підручника формування відповідних знань, стилю мислення, які допомагатимуть учням долати стресові ситуації.

Необхідно враховувати, що розвиток пізнавальних процесів – це результат постійних намагань особистості адаптуватися до змін оточуючого середовища, природи, соціуму, світу, а отже, необхідно оцінити, чи дає можливість автор підручника розвивати адаптивні здібності, можливості учнів. Підручник має містити не тільки логічно викладену наукову інформацію, спонукати до інтелектуальних дій, але і обов'язково активізувати емоційні процеси, які сприяють оптимізації процесів мислення, покращенню запам'ятовування, розвитку уяви, зростанню уваги.

Необхідно враховувати, що: а) емоційно забарвлені знання мотивують учня до подальшого пізнання, навчання, дослідження; б) підручник, який активізує емоційну сферу учня, сприяє розвитку ціннісного ставлення до знань, до світу як об'єкту пізнання, до інших людей; в) емоції створюють «платформу», на якій формуються цілісні знання; г) регуляторна функція емоцій у мисленні учнів проявляється в тому, що вони здатні активізувати інтелектуально і емоційно значимі для учня ситуації, факти в підручнику, спонукають його до самовираження та самореалізації.

Матеріал підручника має бути компонований так, щоб він сприяв розвитку як теоретично-образного так і теоретично-поняттєвого мислення, які співіснують паралельно в процесі інтелектуальної діяльності учнів. Теоретично-поняттєве мислення базується на поняттях та використанні суджень і умовиводів, уже сформованих іншими (авторами чи науковцями), або супроводжується формулюванням власних суджень та умовиводів (за алгоритмом, запропонованим автором підручника).

Для теоретично-образного мислення характерно, що основою, матеріалом інтелектуальної діяльності є не поняття, а образи. Вони дістаються з пам'яті або творчо створюються в уяві учня. За допомогою образів в уяві вирішується поставлене завдання. Отже автор підручника має чергувати завдання, що спираються на поняття та на образи.

Отже в підручнику мають бути завдання і матеріал, які активізують, як правопівкульне мислення – емоційні стимули, кольорове насичення, достатня кількість ілюстрацій, фотоматеріалів, так і лівопівкульне мислення – достатня кількість схем, діаграм, логічних суджень, висновків.

Актуальним завданням підручника є розвиток емоційного інтелекту. Емоційний інтелект – це група здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні власних емоцій та емоцій оточуючих. Учні з високим рівнем емоційного інтелекту добре розуміють і почуття інших людей, можуть ефективно керувати власною емоційною сферою і тому їхня поведінка в суспільстві більш адаптативна, вони легше досягають цілей у соціумі. Компонентами емоційного інтелекту є:

- саморозуміння (усвідомлення власних емоцій, впевненість в собі, самоповага, самоактуалізація);
- комунікативний потенціал (емпатія, соціальна відповідальність);
- адаптаційні здібності (вміння вирішувати проблеми, долати труднощі тощо);
- антистресовий потенціал (самоконтроль, стресостійкість).

Для розвитку емоційного інтелекту учнів необхідно в зміст підручників включати інформацію, завдання, ілюстративний матеріал, що активізують емоційні процеси, емпатію, рефлексію, мотивацію тощо. Всі ці компоненти сприяють повноцінному емоційному розвитку учнів. Наприклад, ефективним є моделювання в змісті підручника різних комунікативних ситуацій.

Навчальна інформація з метою розвитку емоційного інтелекту має подаватись адекватно у вигляді змодельованих ситуацій, в яких враховано вікові психологічні особливості учнів. Після ознайомлення з матеріалом, де

передбачено виникнення у дітей певних емоцій, доцільно включати елементи рефлексивних занять, дій, спрямованих на самоаналіз власного емоційного стану та емоцій однокласників.

Важливе значення має аналіз впливу змісту та форми подачі матеріалу підручника на загальний психологічний стан підлітків. Сучасні психологічні дослідження психоемоційного стану показують, що у школярів часто проявляється підвищений рівень агресивності, високий рівень тривожності (як ситуативної так і особистісної), дратівливості, низький рівень толерантності, певний когнітивний та психологічний дисонанс, стан стресу та дистресу.

Аналіз результатів показав, що причиною цього є як геополітичні, соціальні сучасні явища, так і недостатньо правильно організований процес навчання, зокрема недоліки деяких сучасних підручників.

Ось чому важливо звернути увагу на те, щоб у підручнику не було ілюстрацій чи фотографій із зображенням елементів агресії або інших негативних явищ, з тексту також бажано вилучити інформацію негативного характеру, яка може підвищувати рівень тривожності учнів, формувати стресовий стан.

Інформація для учнів про геополітичні, соціальні, глобальні трансформаційні процеси в геосередовищі, суспільстві має бути позитивно спрямованою і сприяти стресостійкості підлітків, формувати інтернальний локус контролю (готовність подолання стресу за рахунок власних особистісних резервів).

Стиль викладу матеріалу, завдань, звернень тощо у підручнику має бути позитивним, не пригнічувати психологічно особистість учня.

Шкільний підручник має формувати в учнів почуття патріотизму, громадянську позицію, соціальну зрілість, прагнення до самореалізації.

Отже, сучасний шкільний підручник є ефективним засобом формування психоемоційної, вольової та інтелектуальної сфери особистості учня.